

ИСТОРИЯ НА КНИГАТА
BOOK HISTORYЛЮБЕН-КАРАВЕЛОВТО СПИСАНИЕ „ЗНАНИЕ“
КАТО КУЛТУРЕН И ОБЩЕСТВЕН ФЕНОМЕН
НА ВИСОКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ**Вера Бонева**

Университет по библиотекознание и информационни технологии
<https://doi.org/10.70300/GtsDqhQ4vVCfbCeCy7IrUmwgP2ot>

Резюме: В статията е представен хронологичен обзор на последното периодично издание на Любен Каравелов (1834–1879) – влиятелна обществена фигура, политик и писател, творил през третата четвърт на XIX век. Въпреки че списание „Знание“ е добре познато в академичните среди, то често е анализирано фрагментарно – от литературна, историческа, журналистическа, икономическа и фолклористична перспектива. Повечето изследователи критикуват Любен Каравелов, твърдейки, че през периода на издаване на списание „Знание“ той е „отстъпил“ от своите предишни революционни идеи и действия, като се е фокусирал предимно върху журналистическата си работа. Настоящото изследване показва, че тази интерпретация е крайна и не съответства на историческата реалност. В последния си вестник Любен Каравелов запазва повечето от интерпретативните подходи и творчески решения, присъщи на неговия журналистически подход като цяло. По отношение на литературното му творчество, публикувано в „Знание“, той дори бележи своеобразен връх. Отсъствието на политически теми и сюжети се обяснява с желанието на редактора списанието му да се разпространява легално сред сънародниците му в Османската империя. Ангажиран с образователното дело, Любен Каравелов не се отказва от революционната идеология и практика. Това се доказва от последните два броя на списанието, издадени в Търново през 1878 г.

Ключови думи: Любен Каравелов; списание „Знание“; журналистика; литература; Българско възрождане

На 20 май 1872 г. в рубриката „Книжевни известия“ на вестник „Свобода“ е отпечатано следното съобщение: „Българското дружество за разпространение на полезни знания е намислило да напечата букварче за

първоначалните школи. Надееме се, че нашите родолюбци щат да са постараят да го разпръснат по народа. Цената му ще бъде твърде малка“.¹ В научната книжнина това съобщение се приема за първо официално оповестяване на създаденото около Любен Каравелов (1834–1879)² дружество, поставящо си за цел разширяване на инициативите в областта на просветата и образователното дело (Borshukov 2003, 249). Споменатото дружество е свързано предимно с издателската дейност на влиятелния емигрант, насочена към подготовка и издаване на книги и други материали с образователно съдържание. Както е добре известно, през букурещкия период на своя жизнен и творчески път, независимо че почти през цялото време е в центъра на революционните среди, копривщенецът не спира да работи на литературното поприще, да популяризира българския фолклор и позитивното знание (Radev 1996, 134–196).

В кн. 2 на Каравеловото периодично издание „Знание“ от 30 януари 1875 г. е публикуван уставът на Дружеството за разпространение на полезни знания, носещ дата 1 януари 1874 г. Целта на сдружението е „увеличаване знанието на българския народ“ и се реализира чрез „научно-литературен вестник под заглавие „Знание“ и издаване на кратки учебници, които ще се разпространяват в системата на българските читалища и училища. Изрично е посочено, че сдружението „няма да се меша в никакви политически дела“. То има един девиз: „Азбуката“. Уставът урежда и някои организационни въпроси – членски внос, управително тяло и др. За председател е определен Иван Адженов (1834–1903).³ Малко по-късно като уводна бележка на кн. 4 (1 март 1875 г.) е отбелязано, че на проведеното на 16 февруари събрание на дружеството за председател е избран Димитраки Василев, за подпредседател – Иван Адженов, за касиер – Иван Кавалджиев, а за деловодител – Димитър Иванов. На практика обаче основните действащи фигури остават Иван Адженов и Любен Каравелов.⁴

Хронологически последното съобщение за дружеството е от началото на 1876 г. В кн. 1 от втората годишнина е посочено, че на годишното събрание съставът на ръководството е частично сменен. Димитраки Василев и Иван Адженов остават председател и подпредседател. Касиер е Иван Кавалджиев, а за деловодител е определен д-р Георги Странски. В съобщението е посочено, че основна дейност на дружеството е издаването на „Знание“, но ще продължи и работата по издаване на други „полезни книги“ с образователно съдържание. В тази насока вече е даден пример с книгата на Любен Каравелов „Кирил и Методий – български просветители“⁵, която е отпечатана през 1875 г. от името на дружеството и се разпространява на символичната цена 1 грош.⁶

Както в ръководството, така и на титулните страници на новото издание името на Любен Каравелов не фигурира, при все че той на практика го списва лично почти изцяло. Причината е, че станалият общоизвестен като председател на Българския централен революционен комитет в

Букурещ деец сам не иска името му да стои в издателското каре на „Знание“, за да не пречи за разпространението му сред българите в Османската империя (Erihonov 1966, 277–278). В неформалния кръг от приятели, сред които се движи, копривщенецът също така споделя, че би искал да има трибуна за публицистична и литературна дейност след спирането на вестник „Независимост“ – основно по финансови причини. Без директно да декларира, че се оттегля от революционна работа и пропаганда, във времето, в което е изолиран от младите дейци на БРЦК, той възнамерява да продължи журналистическата си работа на поприще, чрез което ще разшири читателската си аудитория и ще допринесе за развитието на националното просвещение.⁷

Обект на настоящия обзор е Любен-Каравеловото списание „Знание“⁸, което представям по основни тематични топоси, жанрови елементи и журналистически рубрики. Водеща линия на изследователския ми интерес спрямо като цяло пространно проученото списание „Знание“ е открояването на паралели с други прояви на възрожденското обществено битие, вписващи по убедителен начин последното Каравелово издание в най-високия регистър на възрожденската печатна книжнина. Полезно е и търсенето на линии на приемственост – жанрово, стилистично, съдържателно – с предходните издания на популярния писател и публицист, както и открояването на начина, по който списанието се възприема от съвременниците, които към средата на 70-те години на XIX век вече имат изградени представи и утвърдени претенции към продуктите на печатната комуникация.

Списание „Знание“ се печата в печатницата на Димитър Хранов в Букурещ. Всяка книжка съдържа 16 страници и е с размери 24/31 см. Титулът е устойчив. Там присъстват заглавието „Знание“ и подзаглавие „Издание за наука и литература“. В редакторското каре са отбелязани цените за абонамент и за единична книжка. Посочени са и лицата за комуникация с редакцията, както и адресът на изданието в Букурещ. Всяка книжка е оформена в две колони. Шрифтът е изящен и четим, а подредбата на рубриките и текстовете – професионална и прегледна. Налични са единични илюстрации, съответстващи на темите на статиите, заимствани от чуждестранни издания.

През първата си годишнина списанието е с пълен и обем от 24 книжки, излизайщи регулярно по два пъти месечно – на първо число и в средата на месеца. Общо 376 са страниците на първата годишнина – 1875 г. През 1876 г. списанието не излиза редовно, защото още през пролетните месеци нашата емиграция е силно повлияна от хода на Априлското въстание и възможностите за създаване и разпространение на издание, дори с просветителско съдържание, са почти нулеви. През 1876 г. са отпечатани четири книжки (февруари и март), а през 1878 г. – две книжки (май). Общият обем е 116 страници. Особеност на изданието е, че втората годишнина продължава две календарни години след спирането през пролетта на 1876 г.

Книжки 5 и 6 от втората годишнина са списани и отпечатани в Търново, съответно на 15 и 30 май 1878 г. Съществуват единични податки, че Любен Каравелов отпечатва още няколко книжки от „Знание“ – през пролетта и лятото на 1878 г., но засега не са намерени екземпляри от тях.

Общият профил на списанието се дефинира ясно в програмната статия, започваща с класическата просвещенска максима „Знанието е сила“. Свързвайки физическото благосъстояние на индивидите с тяхното умствено развитие, авторът разпростира тази релация и върху обществата. Нещо повече, Каравелов постулира, че „умственото богатство е главният източник на материалното благосъстояние и на нравствеността на народите“. И продължава: „Ако един народ желае да улучи своето материално благосъстояние, той трябва най-напред от всичко да развие своя ум, т.е. да разшири своето знание и да се подчини на здравия разум“. Наред с тези класически просвещенски императиви редакторът не пропуска да направи сравнение между съвременното състояние на българите и това на останалите народи в Европа. Отдавайки напредъка на „европейските народи“ на ускореното развитие на училището, науката и литературата, той препоръчва да ползваме техния опит и да обогатим битието си с институции, постижения и научни знания, които да осигурят материален и духовен възход на нацията.⁹

Като опитен журналист, Каравелов очертава *четири задачи* на новото си издание, които съответстват на заложените цели. Декларира, че освен на учителите и учениците, то ще е полезно „и на търговците“, че ще запознава българите с „живота на другите европейски народи“. Поставя си и народовъзпитателна задача: „Ние мислиме да изнесем на видело всичките добри и лошави страни на нашата народност и до очистим полезното от безползното“. Макар и по косвен начин, чрез тази функция на изданието копривщенецът припомня високото си обществено положение (не само в радикалните среди на емиграцията, а и далеч отвъд тях) и се ангажира с тежката задача да изправя кусурите на своя народ, създаващи трудности и пречки в движението към приетите за прогресивни норми и правила на Модерността.

Както в цитираната статия, така и в цялото съдържание на списанието редакторът изрично страни от политическите и другите злободневни теми, опитвайки се да интерпретира текущото през поуките на миналото или през филтрите на „позитивната“ наука, присъща на неговия XIX век. В това отношение е показателна една бележка до споменати с инициали цариградски българи, опитали се да проблематизират целите и мисията на новото издание. „Кажете на известните вам личности – пише Каравелов, – че ние сме предприели изданието „Знание“ не за удовлетворението на разнообразни лични човечески страсти, а за ползата на цял един народ; следователно, в нашите изследования вие няма да срещнете нищо друго, освен положителни и доказани истини. Науката и положителните знания не обичат нито да са крият под непроницаемите була, нито да са защитават с

риторически фрази, защото природата е хубава, поетическа, възвишаваща и без белило.¹⁰ Както в тази бележка, така и във всички останали програмни изявления редакторът откроява просветителската линия на изданието си – без обаче да отрича ползата от политическа публицистика или необходимостта от революционна борба.¹¹

При отпечатването на първия брой редакторът изброява рубриките, които ще поддържа: „1. *Словесност*.¹² Български литературни произведения, т.е. стихотворения, романи, повести, разкази. 2. *Наука*. Статии исторически, етнографически, географически и пр. 3. *Природни науки*. Статии из зоологията, ботаниката, физиката, медицината и пр. 4. *Селско стопанство*. Под тая рубрика ще се помещават такива статии, които се отнасят до домашното благосъстояние въобще. 5. *Търговия*. Търговски известия. 6. *Критика и библиография*. Обозрение на по-главните български книги и на някои по-важни чуждестранни съчинения. 7. *Разни*. Различни открития и научни известия“.¹³ В рамките на издадените книжки очертаните теми и рубрики са спазвани. Извън тях обаче присъстват и някои неочертани предварително теми – предимно статии по въпросите на образованието и възпитанието. Присъщата на радикалния политик изкушеност от политическото в „Знание“ прелива в материали, посветени на социални проблеми – функционирането на човешките общности, модели на преходите от епоха в епоха, стереотипи на социално поведение. Като цяло обаче Любен Каравелов е последователен при провеждането на декларираната в началото редакционна политика, на чиято основа той поддържа баланс между присъщите на списанието теми и рубрики. Съблюдава стриктно и поетия ангажимент за предимство на оригиналните български материали над преводните чуждестранни.

Приоритетната за списание „Знание“ тема за образованието и възпитанието присъства косвено в някои литературни текстове – например повестта „Маминото детенце“, която е публикувана в поредицата „Три картини из българския живот“. С оглед на директните публицистични внушения е особено важен и пространният памфлет „За възпитанието въобще“, публикуван на части през първата годишнина на изданието¹⁴ и задаващ широка основа за анализ на Каравеловите възгледи по темата. В по-голямата си част текстът е компилативен. На основата на няколко източника авторът описва опита на държавите със значим принос в модернизацията на образованието – Англия, Франция, Германия, Австро-Унгария и Съединените американски щати, в създаването на масово училище, въвеждането на *класно-урочната система*, включването на момичетата в образователния процес и др. В последната част на труда са направени паралели с развиващото се българско образование и са препоръчани по-уважително отношение към личността на ученика, развитие на неговото „критическо мислене“ и създаване на цялостна представа за природния свят и обществения живот чрез училищните

програми. „Науката“ в училището трябва така да е трансформирана, че да „отговаря на действителния живот“. Причината е, че училището служи на обществото и създава личности, които трябва да се реализират професионално основно в приложните сфери на съответните общества. Този прагматичен светоглед не отрича присъствието в учебните планове на дисциплини като логика, философия, етика и други подобни, но те трябва да се преподават на основата на най-съвременните постижения на позитивното знание.¹⁵

Своеобразно продължение на „За възпитанието въобще“ е авторската статия „За школските програми“, в която Любен Каравелов конкретизира представата си за необходимото учебното съдържание на българските училища.¹⁶ В началото на текста авторът се възмущава от факта, че в училищата съществуват „всевъзможни програми, натруфени, накичени с всевъзможни високи науки“. Срещу тази „неразбранщина“ просветителят предлага да се приложи принципът на „полезното и необходимото“, както и да има относително единство в училищните дисциплини, преподавани в съответната степен на училището в национален и регионален план. Вместо гравитиращите към епохата на Сократ дисциплини, като музика, поезия, реторика и философия, той предлага да се наблегне на „науките, необходими за практическия живот“, върху които ще се гради и „народното благосъстояние“. По подобие на мнозина учители, привърженици на „положителното“ пред „класическото“ образование, Каравелов предлага да се заложи на първото. Похвалва учителските събори, които по това време се провеждат в отделни епархии с цел съгласуване на учебното съдържание в различните по степен и вид училища. В конкретен план са изброени като задължителни за класните училища следните дисциплини: физика, химия, география, естествознание, чужди езици (сред които отдава предпочитание на английския и немския, във връзка със стопанските отношения). Посочени са някои световни практики за разпределяне на науките в различните степени на училището с оглед умствено развитие на децата в съответната възраст. Изрично е подчертано, че изучаването на „матерния език“, на родната история и литература трябва да присъства в максимална степен в българското училище. Чрез описания модел редакторът на „Знание“ се вписва в групата на най-перспективно мислещите възрожденски просветители, чиито идеи не се осъществяват веднага в училищната практика, но стават основа за развитието на образователната ни система през XX век (Atanasova 2002, 74–78).

Във връзка с важния въпрос за подготовка на специалисти с висше образование е полезна публикацията на материали, изпратени от българското дружество „Напредък“ във Виена.¹⁷ От статията и от публикуваните устройствени документи става ясно, че дружеството съществува от 1864 г. и поддържа финансово български ученици и студенти за обучение в европейски висши училища. Уставът на сдружението

определя изискванията към кандидатите за стипендии, както и правилата за получаването на паричната помощ. Детайлно са изброени документите, които трябва да се представят от учениците и родителите им. Отправен е призив заможни българи да даряват средства на дружеството за полезното начинание. Чрез популяризирането на цитирания документ Любен Каравелов дава прагматичен отговор как да се реши проблемът с липсата на българско висше училище, и откроява положителния пример на виенските българи като модел за следване от другите емигрантски общности.

Въпреки ангажираността му с тематиката за квалификация на кадри с висше образование, основната грижа на просветителя Любен Каравелов е за още неразвитата в необходимата степен система на началните училища в българските земи. Давайки негативен пример с една неназована община, която е допуснала училищата ѝ да изпаднат в „твърде долно състояние“, той с основание изтъква, че „основните училища са едно от най-главните средства, което може по-лесно и за по-кратко време да доведе един народ до по-висока степен на моралното и на материалното благосъстояние, а истинската сила на една държава се състои само в сумата на знанието“.¹⁸ Зад тази крайна, но като цяло основателна теза прозира не само желанието на публициста за популяризиране на важни постулати на модерното мислене, но и амбицията на общественика за възход на училищното дело в българските села и градове (Erihonov 1966, 306–310). За чест на Любен Каравелов, трябва да отчетем обстоятелството, че въпросната амбиция е съществена част от неговата дейност на попрището на публицистиката още когато е редактор на вестник „Свобода“/„Независимост“ (1869–1874) и системно развива аналогични възгледи и формулира подобни препоръки към учителството и настоятелите на училищата, като е много по-конкретен и с положителните, и с отрицателните примери, които дава (Atanasova 2001, 85–99).

Най-обемно място в „Знание“ е отделено на авторската литература, като почти всички публикувани творби са Каравелови. Продължавайки традицията от предходните си издания, писателят приема редакторството като възможност да популяризира собственото си творчество – както от изминали периоди на литературната си дейност, така и съвременно. Всяка от книжките започва с негово стихотворение – неподписано, разбира се, но несъмнено Каравелово. Така на мястото на типичната за вестника уводна статия застава поетическа творба – не особено свършена, но винаги поучителна и свързана с редакционната политика на списанието. Ето един пример:

Секи казва, че обича
щото е добро,
че умът е чисто злато,
разумът – сребро.

А малцина търсят разум,
дайте им сребро,
че без него на човекът
не бива добро.¹⁹

Цитираното произведение показва ясно морализаторската линия на изданието, присъща впрочем на цялото Каравелово поетическо творчество.²⁰ В „Знание“ са публикувани три повести на писателя, едната от които се състои от три части (отделни произведения). Това са повестите „Стана“, „Слава“ и „Три картини из българския живот“. Най-значим интерес представлява последната, която според някои литературоведи е „приобщена към романа“ (Radev 1996, 112). „Три картини из българския живот“ включва „Маминото детенце“, „Извънреден родолюбец“ и „Прогресист“. Те не са свързани сюжетно, но са подвластни на една амбиция – да се открият образи от предосвободенското общество, носещи някои типични слабости на националния архетип, които в преходното време стават още по-откритими. Близки са подходите на обрисуване на героите, очертаване на ситуациите и конструиране на фабулата. Според Илия Конев трилогията има качества на „сатиричен роман“ и е продукт на най-зрелия период на творческа реализация на Любен Каравелов като писател (Конев 1970, 116–127). Във втората годишнина на списанието са публикувани две други Каравелови белетристични творби – „Записки за България и българите“ и „Деца не приличат на бащите си“. Така изданието се превръща в най-представителния корпус на публикуваните приживе от възрожденския творец повести, а в някои отношения и на едни от най-типичните му поетически опити.

Пристрастието на Любен Каравелов към фолклора намира израз и в „Знание“. Във всяка книжка той публикува по една народна песен, като винаги дава географско обозначение на произхода ѝ, а когато е възможно – и името на записалия я книжовник. Песните са основно от Копривщица, Панагюрище и Бесарабия, но има и от Русенско, Пирдопско, Пловдивско и други региони. Тематично те са от различни групи – най-вече битови и любовни, но има и хайдушки. Към някои от песните фолклористът прилага свой коментар на съдържанието или на контекста, в който са създадени. В полето на фолклористиката са и някои литературнокритически материали, посветени на новоизлезли статии или книги, разкриващи народното творчество. Системни са и препоръките му към учители и свещеници да събират фолклористичен материал и да го изпращат до редакцията за публикуване (Damyanova 1984, 59–67).

С оглед на фолклористичната тематика е важна критическата статия на Любен Каравелов, посветена на излезлия през 1875 г. в Париж сборник на Огюст Дозон с български народни песни. Книгата е с предговор на френски език, а основният текст е на български, който след това е преведен на френски. Наличен е подробен речник със специфични думи. Изданието има за цел да популяризира българското песенно творчество в Европа. Песните са събрани и предадени на френския дипломат от Васил Чолаков, Петко Славейков, Найдено Геров, Евгения Кисимова, Захарий Икономович Круша и Стефан Веркович. По отношение на някои записи Каравелов има езикови бележки, за други отбелязва, че има авторски намеси или „лошо разслушани

стихове“, а за записите на Веркович директно заявява, че са „съвсем измислени или записани варварски“.²¹ В духа на присъщия си нетърпящ възражение критицизъм Каравелов настоява, че съвременните автори трябва да са максимално добросъвестни при записването на народните песни – да не ги „развалят със своите вариации и допълнения“. Целта на тази деликатна дейност не е да се изяви записващият, а максимално точно да се регистрира народното песенно творчество, за да може да се анализира по-успешно и да остане за следващите поколения един наистина автентичен корпус от присъщ на епохата фолклорен материал.

Заявката на Любен Каравелов за поддържане на рубрика с *исторически материали* е изпълнена най-вече чрез пространната му компилативна студия „За доисторическите времена“.²² В нея изкушеният от модерната тогава етнография и от изследванията за човешкото развитие в ранните етапи на традиционното общество публицист разсъждава върху факторите на цивилизационния напредък. В духа на епохата той подчертава природогеографските условия като предпоставка за развитието на народите. Докосва се до темата за баланса между личното и публичното благо. Съизмерва представите за добро и лошо в различните общества, позовавайки се на фолклорни и религиозни източници. В текста има много конкретика за развитието на ранните общества – предимно в Европа и Азия, която е полезно образователно градиво за читателите. От друга страна, студията е като цяло оптимистична. Наложен е просвещенският възглед, че в българското общество има потенциал за напредък, който е тясно обвързан с европейската принадлежност на младата нация.

В началото на втората годишнина на списанието редакторът прави рязък скок във времето, като започва публикуване на адаптирани откъси от труда на немския учен Фридрих Шлосер за развитието на Франция в навечерието на Великата френска революция. Заглавието на поредицата на Любен Каравелов е „Историята на Франция във втората половина на XVIII век“²³, като източник на обзора му по всяка вероятност е руският превод на осемтомния труд на Шлосер върху историята на Европа през XVIII и началото на XIX век, който е издаден в Санкт Петербург в периода 1858–1860 г. и очевидно е познат на пребивавалия по това време в империята копривщенец. Подбирайки от пространната история на хайделбергския професор факти, свързани с подготовката и развоя на Великата френска революция, бившият председател на БРЦК изразява очевидно пристрастие към радикалното решаване на натрупалите се от векове социални проблеми във Франция. Разказът е доведен до 1791 г., тъй като списанието спира да излиза след четвъртата книжка на втората годишнина. Независимо от това в навечерието на Априлското въстание, макар и по косвен начин, Любен Каравелов ясно изразява предпочитанието си към прибягването към въоръжена борба в ситуации, които са неразрешими с мирни способности.

Литературната критика е сред любимите жанрове на Любен Каравелов, развивани от него и в предходните му издания (Arnaudov 1964, 584–646). В „Знание“ той включва литературнокритически текст във всяка книжка на списанието, в специално обособената рубрика „Книжовност“. В нея са налични подробни рецензии на излезли наскоро книги, повечето от които са български или на български език. Съществува основателна теза, че този раздел на списанието е най-авторитетният, като чрез него влиятелният писател задава високи стандарти за писаното слово и успоредно с това формулира насоки за бъдещото развитие на словесността (Damyanova 2005, 49–55). По традиция, запазена от предходните му издания, редакторът поддържа остър (а понякога и подигравателен) тон спрямо колегите си по перо, които по негово мнение не са на необходимата езикова и литературна висота. В споменатата насока работи и рубриката „Полезни книги“, чрез която творецът съобщава на своите съвременници за новоизлезли стойностни издания в областта на хуманитаристиката, стопанските и природните науки. За списването ѝ той ползва широките си книжовни контакти, както и познанствата си в книгоразпространителската мрежа (Minkova 1999, 70–79). В условията на относително бавните и трудни комуникации подобна рубрика изпълнява важни функции за разширяване на образователните и културните хоризонти на четящите личности в българското общество.

Стопанската проблематика също е силно застъпена в „Знание“. Тя присъства във всяка книжка, предимно чрез преводни и адаптирани за българската аудитория статии. Към част от тях има и илюстрации, заимствани от оригиналите. Без да посочва точния си източник, Любен Каравелов често споменава авторите на материалите, които е ползвал – едни от най-авторитетните по темата. Силно е пристрастието на редактора към земеделската тематика, на която са посветени редица статии от поредицата „Кратки понятия за земеделието“. В нея са разкрити някои иновативни за епохата аграрни технологии, включително машинни. Авторската поредица „За нашите сдружавания, които носят название еснафи“ представя еснафските структури в положителна светлина, като посочва регулиращата им функция, ролята им за управлението на дребното и средното занаятчийство, както и социалната им функция. По каравеловски има и критики, насочени предимно към консерватизма на еснафите и пречките, които понякога създават за развитието на по-предприемчивите производители (Marinov 2020, 547–552). По стара просвещенска традиция, датираща още от Петър Берон, Любен Каравелов представя пред българската аудитория историята на земеделски култури, които са „мигрирали“ от други страни и континенти и са придобили стопанско значение в нашето общество. Типичен пример е очеркът „За кафейното дърво“²⁴, който в някои отношения би представлявал интерес и за съвременния читател.

Обособената като отделно направление в изданието рубрика за *природни науки и здравно възпитание* също е представена с разнообразни статии – преводни и компилативни. Тук се открояват няколко материала за най-разпространените болести, статия за силно заразната и трудно лечима тогава холера, както и текстове по анатомия и физиология. Верен на модерните тежнения на своята епоха, редакторът препоръчва акцент върху личната и обществената хигиена, както и природосъобразен живот. В някои от текстовете са засегнати и психологическите аспекти на здравето, които през XIX век не са приемани за толкова значими, както в наше време. Най-пространният материал в тази рубрика е преводна статия от немски автор, озаглавена „За диетическото лечение на болестите“. Освен рутинни правила за лечение на най-разпространените болести, чрез тази статия се проповядват умереност в храненето, отбягване на алкохола и цигарите, осигуряване на душевен комфорт и ненатоварващ режим на работа и почивка – правила простички, но ефективни и резултатни, особено в епохата преди световната доминация на фармацевтичната индустрия.

Съхранените два последни броя на списание „Знание“, отпечатани в Търново през май 1878 г., носят всички особености на наложилата се стилистика на изданието от букурещкия му период. Тук обаче редица от самоограниченията са отпаднали. Името на Любен Каравелов като редактор е ясно отбелязано. Посочено е, че книжките са отпечатани в неговата печатница. Включено е и политическо съдържание – пълният текст на Санстефанския мирен договор на български, френски и руски език.²⁵ Продължени са част от литературните и публицистичните статии от четвъртата книжка на втората годишнина. Публикувани са и няколко остро критични към съвременните нрави авторски текста на редактора, съответстващи по-скоро на профила на „Свобода“/„Независимост“. Това дава на читателя и на изследователя възможност да осъзнае, че радикализмът на влиятелния политик временно е поприкрит и туширан – основно с цел да разшири аудиторията на писаното си слово в българските земи на юг от река Дунав.

Цялостният поглед върху съдържанието, оформлението, структурата и тематичните оси на списание „Знание“ дава основание да приемем, че изданието е хомогенно, професионално списвано, хармонично структурирано и ангажирано с ключовите процеси на Високото въззраждане – структурирането на образователната система, стопанската модернизация, грижата за физическото и умственото здраве на гражданите, развитието на литературата и книжнината, опазването на историческото и фолклорното наследство от предците. Ясното съзнание за приобщеност на българското общество към европейската цивилизация, съизмерването със социалния и културния опит на най-развитите нации и волята за политически и

интелектуален напредък са в основата на текстовете и посланията на последното Любен-Каравелово периодично издание. Издание, което свидетелства за творческата мощ на един от най-ярките ни възрожденци и за висотата, на която се намира българската журналистика в навечерието на освобождението от османска власт.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ СВОБОДА, II, № 49, 20.05.1872, 396.
- ² Настоящата статия няма биографичен характер. По тази причина не е направен подробен библиографски обзор върху огромната научна литература, посветена на възрожденеца. Засегнатите спорни въпроси около последния период на обществената му дейност са представени на основата на най-пространните и някои най-нови интерпретативни съчинения, посветени на Любен Каравелов. Сред биографичните реконструкции се доверявам в най-голяма степен на монографията на Михаил Арnaudов, както и на част от създадените през последните три десетилетия текстове, посветени на отделни моменти от мащабната дейност на Любен Каравелов.
- ³ ЗНАНИЕ, I, № 2, 30.01.1875, 17.
- ⁴ ЗНАНИЕ, I, № 4, 31.03.1875, 96.
- ⁵ [КАРАВЕЛОВ, Л.], 1875. *Кирил и Методий – български просветители*. Букурещ: Българско дружество за разпространение полезни знания, 64. На корицата и в самата книга не е посочено името на автора – Любен Каравелов, за да не се препятства разпространението ѝ в Османската империя.
- ⁶ ЗНАНИЕ, II, № 1, 15.02.1876, 1.
- ⁷ Тук няма да влизам в казуистиката на десетилетния дебат за „оттеглянето“ на Любен Каравелов от революционна дейност, споделяйки възгледите на редица познавачи на делото му, че по това време бившият председател на БРЦК е изолиран от по-младите революционери около Христо Ботев и Стефан Стамболов. В тази ситуация, без да търси реванш, той намира своята творческа и професионална ниша, създавайки едно от най-добре списваните издания за литература, книжнина, позитивно знание и просвета. Вж.: МИТЕВ, П. *Любен Каравелов...*, 9–14. МИРЧЕВА, К., 2010. За последните години от живота на Любен Каравелов. Имало ли е прелом? – В: МИТЕВ, П. *Времето на Левски. Сборник статии*. София: Културно-просветно дружество „Родно Лудогорие“, 292–332.
- ⁸ В справочната и научната литература има двойственост при определянето на вида на изданието. При първопоявата му и в началните броеве Любен Каравелов го определя като *вестник*. По-късно го характеризира като списание. На практика още от първия си брой „Знание“ е *списание* – по своя формат, обем, съдържание и начин на списване. По тази причина в статията работя с по-широко наложилите се термин *списание*.
- ⁹ ЗНАНИЕ. Предисловие. Букурещ, 12.12.1874, IV–V.
- ¹⁰ ЗНАНИЕ, I, № 4 от 01.03.1875, 49.
- ¹¹ Това обстоятелство е отчетено и от изследователите, работещи в полето на обществените науки през последните десетилетия на социализма, когато все още силно доминираше клишето за „отстъплението“ на Каравелов от революционната

- идеология и практика при списването на „Знание“. Вж.: РАЙКОВ, Б. Пред стогодишнината на Каравеловото списание „Знание“. *Библиотекар*, кн. 11, 40; ЛЕКОВ, Д., 1977. *Любен Каравелов*. София: Просвета, 97.
- ¹² Подчертаването е в оригинала. Както и всички други подчертавания в цитата.
- ¹³ *ЗНАНИЕ*. Предисловие. Букурещ, 12.12.1874, V.
- ¹⁴ За възпитанието въобще. *Знание*, I, № 17, 15.09.1875, 266–268; № 18, 30.09.1875, 283–285; № 19, 15.10.1875, 298–300; № 22–23, 30.11.1875, 350–353.
- ¹⁵ *ЗНАНИЕ*, I, № 22–23, 30.11.1875, 352–353.
- ¹⁶ За школските програми. *Знание*, I, № 24, 15.12.1875, 371–373.
- ¹⁷ Българското дружество „Напредък“ във Виена. *Знание*, I, № 20–21, 31.10.1875, 330–332.
- ¹⁸ Различни известия. *Знание*, I, № 24, 15.12.1875, 376.
- ¹⁹ *ЗНАНИЕ*, I, № 15, 15.08.1875, 225.
- ²⁰ „Поезията на Каравелов в служба на пропагандни цели“ – така озаглавява част от анализа си на Каравеловата поезия Михаил Арнаудов. Целият обзор по темата е достъпен в монографията на учения за твореца и общественика. Вж.: АРНАУДОВ, М. *Любен Каравелов...*, 647–676.
- ²¹ *ЗНАНИЕ*, I, № 15, 15.08.1875, 239–240.
- ²² За доисторическите времена. *ЗНАНИЕ*, I, № 1, 15.01.1875, 4–5; кн. 2, 30.01.1875, 20–22; № 3, 15.02.1875, 36–39; № 4, 01.03.1875, 52–54; № 5, 15.03.1875, 68–69; кн. 6, 31.03.1875, 84–86; № 7, 15.04.1875, 99–102; № 8, 30.1875, 116–119; № 9, 15.05.1875, 131–134; № 10, 31.05.1875, 147–150; № 11, 15.06.1875, 165–167; № 12, 30.06.1875, 180–182; № 13, 15.07.1875, 196–198; № 14, 31.07.1875, 213–215; № 15, 15.08.1875, 228–231; № 16, 31.08.1875, 244–247; № 17, 15.09.1875, 261–263; № 18, 30.09.1875, 276–280; № 19, 15.11.1875, 293–296; № 20–21, 31.10.1875, 311–314; № 22–23, 30.11.1875, 339–344.
- ²³ История на Франция във втората половина на XVIII век. *ЗНАНИЕ*, II, № 1, 15.02.1876, 9–11; № 2, 29.02.1876, 21–23, № 3, 15.03.1876, 37–40; № 4, 30.03.1876, 54–58.
- ²⁴ За кафейното дърво. *ЗНАНИЕ*, I, № 11, 15.06.1875, 172–174.
- ²⁵ *ЗНАНИЕ*, II, № 5, 15.05.1878, 65–85.

ЛИТЕРАТУРА

- АРНАУДОВ, М., 1964. *Любен Каравелов: Живот, дело, епоха 1834–1879*. София: БАН, 864.
- АТАНАСОВА, В., 2001. *Любен Каравелов за образованието и възпитанието*. София: Маган, 186. ISBN 954-9802-05-1.
- АТАНАСОВА, В., 2002. Любен Каравелов за непрекъснатото образование. *Педагогически алманах*, № X, № 2, 74–78. ISSN 1310-358X.
- БОРШУКОВ, Г., 2003. *История на българската журналистика 1844–1877. 1878–1885*. София: Парадокс: Университетско „Св. Кирил и Методий“, 506. ISBN 954-5530-63-4.
- ДАМЯНОВА, Р., 1984. Каравеловото „Знание“ и фолклорната култура през XIX век (по случай 150 години от рождението на Любен Каравелов). *Български фолклор*, № X, № 4, 59–67.
- ДАМЯНОВА, Р., 2005. Критиката в късната публицистика на Каравелов. В: *Българско възраждане. Идеи, личности, събития: Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“*, т. VII, София, 49–55. ISSN 1313-938X.

- ЕРИХОНОВ, Л., 1966. Любен Каравелов в журнале „Знание“ (1875–1878). *Известия на Института за история*, т. XVI–XVII, 273–317.
- КОНЕВ, И., 1970. *Белетристът Каравелов*. София: БАН, 164.
- ЛЕКОВ, Д., 1977. *Любен Каравелов*. София: Народна просвета, 115.
- МАРИНОВ, М., 2020. Стопанската проблематика в списание „Знание“. В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие: научна конференция*, т. XIV, № 1, 547–552. ISBN 978-954-524-586-2.
- МИНКОВА, Л., 1999. Две рубрики в Каравеловото списание „Знание“. В: *Българско възраждане. Идеи, личности, събития. Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“*, т. II (1996–1997), София, 70–79. ISSN 1311-1337.
- МИРЧЕВА, К., 2010. За последните години от живота на Любен Каравелов. Имало ли е прелом? В: МИТЕВ, П. и др. *Времето на Левски. Сборник статии*. София: Културно-просветно дружество „Родно Лудогорие“, 292–332. ISBN 978-954-9493-27-6.
- МИТЕВ, П., 2005. Любен Каравелов. Опит за преценка на неговия жизнен път. В: *Българско възраждане. Идеи, личности, събития. Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“*, т. VII, София, 9–14. ISSN 1313-938X.
- РАДЕВ, И., 1996. *Каравеловото творчество*. Велико Търново: Слово, 224. ISBN 954-4394-40-0.
- РАЙКОВ, Б., 1974. Пред стогодишнината на Каравеловото списание „Знание“. *Библиотекар*, № XXI, № 11, 39–40.

Периодични издания

- ЗНАНИЕ, I, № 15, 15.08.1875.
- ЗНАНИЕ, I, № 2, 30.01.1875.
- ЗНАНИЕ, I, № 22–23, 30.11.1875.
- ЗНАНИЕ, I, № 4, 01.03.1875.
- ЗНАНИЕ, I, № 4, 31.03.1875.
- ЗНАНИЕ, II, № 1, 15.02.1876.
- ЗНАНИЕ, II, № 5, 15.05.1878.
- СВОБОДА, II, № 49, 20.05.1872.

REFERENCES

- ARNAUDOV, M., 1964. *Lyuben Karavelov: Zhivot, delo, epoha 1834–1879*. Sofia: BAN, 864.
- ATANASOVA, V., 2001. *Lyuben Karavelov za obrazovaniето i vazpitaniето*. Sofia: Magan, 186. ISBN 954-9802-05-1.
- ATANASOVA, V., 2002. *Lyuben Karavelov za neprekasnatoto obrazovanie. Pedagogicheski almanah*, № X, № 2, 74–78. ISSN 1310-358X.
- BORSHUKOV, G., 2003. *Istoria na balgarskata zhurnalistika 1844–1877. 1878–1885*. Sofia: Paradoks : Universitetsko „Sv. Kiril i Metodiy“, 506. ISBN 954-5530-63-4.
- DAMYANOVA, R., 1984. *Karavelovoto „Znanie“ i folklornata kultura prez XIX vek (po sluchay 150 godini ot rozhdeniето na Lyuben Karavelov)*. *Balgarski folklor*, № X, № 4, 59–67.
- DAMYANOVA, R., 2005. *Kritikata v kasnata publitsistika na Karavelov*. V: *Balgarsko vazrazhdane. Idei, lichnosti, sabitia. Godishnik na Obshtobalgarskia komitet „Vasil Levski“*, т. VII, Sofia, 49–55. ISSN 1313-938X.
- ERIHONOV, L., 1966. *Lyuben Karavelov v zhurnale „Znanie“ (1875–1878)*. *Izvestia na Institutata za istoria*, т. XVI–XVII, 273–317.
- KONEV, I., 1970. *Beletristat Karavelov*. Sofia: BAN, 164.
- LEKOV, D., 1977. *Lyuben Karavelov*. Sofia: Narodna prosveta, 115.

MARINOV, M., 2020. Stopanskata problematika v spisanie „Znanie“. V: *Bulgaria, bulgarite i Evropa – mit, istoria, savremie: nauchna konferentsia*, t. XIV, № 1, 547–552. ISBN 978-954-524-586-2.

MINKOVA, L., 1999. Dve rubriki v Karavelovoto spisanie „Znanie“. V: *Balgarsko vazrazhdane. Idei, lichnosti, sabitia: Godishnik na Obshtobalgarskia komitet „Vasil Levski“*, t. II (1996–1997), Sofia, 70–79. ISSN 1311-1337.

MIRCHEVA, K., 2010. Za poslednite godini ot zhivota na Lyuben Karavelov. Imalo li e prelom? V: MITEV, Pl. i dr. *Vremeto na Levski. Sbornik statii*. Sofia: Kulturno-prosvetno druzhestvo „Rodno Ludogorie“, 292–332. ISBN 978-954-9493-27-6.

MITEV, P., 2005. Lyuben Karavelov. Opit za pretsenka na negovia zhiznen pat. *Balgarsko vazrazhdane. Idei, lichnosti, sabitia*. Godishnik na Obshtobalgarskia komitet „Vasil Levski“, t. VII, Sofia, 9–14. ISSN 1313-938X.

RADEV, I., 1996. *Karavelovoto tvorchestvo*. Veliko Tarnovo: Slovo, 224. ISBN 954-4394-40-0.

RAYKOV, B., 1974. Pred stogodishninata na Karavelovoto spisanie „Znanie“. *Bibliotekar*, № XXI, № 11, 39–40.

Periodicals

ZNANIE, I, № 15, 15.08.1875.

ZNANIE, I, № 2, 30.01.1875.

ZNANIE, I, № 22–23, 30.11.1875.

ZNANIE, I, № 4, 01.03.1875.

ZNANIE, I, № 4, 31.03.1875.

ZNANIE, II, № 1, 15.02.1876.

ZNANIE, II, № 5, 15.05.1878.

SVOBODA, II, № 49, 20.05.1872.

LYUBEN KARAVELOV'S MAGAZINE "ZNANIE" (KNOWLEDGE) AS A CULTURAL AND SOCIAL PHENOMENON OF THE HIGH RENAISSANCE

Abstract: The article examines the chronologically last periodical of Lyuben Karavelov (1834–1879) – an influential public figure, politician and writer who worked in the third quarter of the 19th century. The magazine is well known in academic circles, but it has been viewed from different angles – from a literary, historical, journalistic, economic, folcloristic point of view. Most authors criticize Lyuben Karavelov for “retreating” at that time from revolutionary ideology and practice, indulging in journalistic activity in *Znanie*. The present study shows that this interpretation is extreme and does not correspond to the historical reality. In his latest magazine, Lyuben Karavelov retains most of the interpretive approaches and creative solutions inherent in his journalistic approach as a whole. In terms of his literary work, published in *Znanie*, he even marks some kind of peak. The absence of political themes and plots is explained by the editor's desire

for his magazine to be distributed legally among his compatriots in the Ottoman Empire. Committed to the educational cause, Lyuben Karavelov did not give up revolutionary ideology and practice. This is proven by the last two issues of the magazine, published in Tarnovo in 1878.

Keywords: Lyuben Karavelov; Znanie magazine; journalism; literature; Bulgarian Revival

Prof. Vera Boneva, PhD

University of Library Studies and Information Technologies

119 Tsarigradsko shose Blvd.

1784 Sofia, Bulgaria

ORCID: 0000-0003-3009-8750

E-mail: v.boneva@unibit.bg